

Brandlucht rond 'foute' schrijvers

Oude en nieuwe legitimaties in het Vlaamse collaboratiedebat

Het is wat moeilijk om zonder meer in te stemmen met Lukas De Vos en Yves T'Sjoen wanneer ze in hun voorwoord bij de opstellenbundel *Verbrande schrijvers* beweren dat nog altijd de "vergoelijking" overheerst in de manier waarop Vlaanderen vandaag spreekt over de flamingantische¹ collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog.² Het hangt er maar van af wat met dat 'Vlaanderen' wordt bedoeld. Gaat het om de manier waarop de wetenschap met het onderwerp omgaat of over het ideologische gebruik ervan? Zeker in het verleden maar ook vandaag nog bestaat inderdaad een neiging om de collaboratie te minimaliseren of zelfs goed te praten. Zo kon de reputatie van bepaalde historische actoren intact blijven en hun ideologische nalatenschap al evenzeer, zodat die desgewenst nog dienstig konden zijn in het heden.

Die hagiografische historiografie is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw marginaal geworden. Dat is het resultaat van de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving over de brede Vlaamse beweging. Voor de collaboratie kan het verschijnen in 1994 van het proefschrift van Bruno De Wever over het Vlaams Nationaal Verbond (vnv)³ daarin als een beslissend keerpunt gelden. Het 'historisch pardon' dat in 2000 op de IJzerbedevaart werd uitgesproken, bracht die ommekeer ook in het hart van het flamingantische middenveld.⁴ Al kan de historicus maar doen wat hij kan: zijn argumentatie uiteenzetten. Als de studie van De Wever toch op veel tegenstand en ongeloof stuitte, had dat maar zelden met wetenschappelijke motieven te maken. Centraal in dat weerwerk stond de weigering om het fascistische karakter van het vnv te erkennen, die evenzeer meestal was ingegeven door de wens om bepaalde ideologische en nationalistische legitimaties in stand te kunnen houden.

1. Ik gebruik hier de term 'flamingantisch' in zijn brede, veralgemenende betekenis. Verdere nuances komen in het hier behandelde boek niet ter sprake.

2. L. De Vos e.a. (red.), *Verbrande schrijvers. 'Culturele' collaboratie in Vlaanderen (1933-1953)*, Gent, 2009, p. 5. Verdere verwijzingen naar dit boek worden in de tekst aangegeven met het paginanummer tussen haakjes.

3. Br. De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt-Gent, 1994.

4. M. Reynebeau, *Het nut van het verleden*, Tielt, 2006, pp. 212-215.

De verwetenschappelijking maakte het mogelijk om op een andere manier over de collaboratie te spreken. Lange tijd werd dat debat in polemische termen gevoerd, tussen kritiek of verguizing enerzijds en vergoelijking of verheerlijking anderzijds. Daarin gaven al dan niet verholde en onderling meestal incompatibele politieke en morele argumenten de hoofdtoon aan. Daardoor kon amper sprake zijn van een *common ground* van gedeelde uitgangspunten die noodzakelijk is voor de wetenschappelijke discussie. In zijn politieke dimensie ging het om een strijd tussen links en rechts. De vergoelijking aan de rechterzijde (de Vlaamse beweging was nu eenmaal vooral politiek rechts geïntereerd) kreeg een tegengewicht bij links, dat, voor zover het zich al niet onverschillig toonde tegenover die geschiedenis, de collaboratie alleen kon veroordelen als 'fout' – als was het onderwerp eerder een zaak voor de justitie dan voor de wetenschap. De inzet van die polemieken had doorgaans weinig te maken met historiografie en stond des te vaker in het teken van de politieke actualiteit.⁵

Nu de historiografie van de Vlaamse beweging zich stilaan heeft bevrijd van dat polemische en morele keurslijf, groeit de ruimte voor wetenschappelijke vernieuwing in het onderzoek. Daarin gaat opvallend veel aandacht naar de Vlaamse literatuurgeschiedenis in de eerste helft van de twintigste eeuw⁶, die nauw is verweven met de geschiedenis van de brede Vlaamse beweging. Omdat daarnaar al ruim een decennium lang systematisch onderzoek gebeurt, kon veel worden verwacht van *Verbrande schrijvers*, dat behalve door de auteurs van de inleiding, De Vos en T'Sjoen, mee is samengesteld door Ludo Stynen en dat verscheen bij de wetenschappelijke uitgeverij Academia Press – ik voeg dit laatste eraan toe om te wijzen op de wetenschappelijke intenties van deze publicatie. De inleiders schijnen zich bewust te zijn van de gebreken in het oude, eerder polemische dan wetenschappelijke debat. Zo beweren ze op ferme toon dat het boek zich buiten elk moreel oordeel zal houden. Al belet dat de inleiders niet om een katholiek literatuurpauze *en passant* toch als een "*infame inquisiteur*" (p. 17) af te serveren.

5. Een recent voorbeeld is het *Vlaams literair festijn* op 24 oktober 2006 in de Antwerpse Bourslaschouwburg, dat met teksten van "*goed foute*" schrijvers uit de collaboratie een kritiek wilde formuleren op de extreemrechtse partij Vlaams Belang – een adembenemend staaltje van anachronisme.

6. Zie o.m. D. De Geest e.a., *Collaboratie of cultuur? Een Vlaams tijdschrift in bezettingstijd (1941-1944)*, Amsterdam-Antwerpen-Brussel, 1997; D. De Geest e.a. (red.), *Hun kleine oorlog. De invloed van de Tweede Wereldoorlog op het literaire leven in België*, Leuven-Brussel, 1998; E. Brems e.a. (red.), *Van 'Hooger Leven' tot 'DeVlag'. Literatuuropvattingen in Vlaanderen (1920-1940)*, Leuven, 1999; G. Buelens e.a. (red.), *De trust der vaderlandsliefde. Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940*, Antwerpen, 2005; M. De Ridder, *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren 1912-1933*, Universiteit Antwerpen, Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte, onuitgegeven proefschrift, 2009; G. J. Dorleijn e.a. (red.), *Kritiek in crisistijd. Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig*, Nijmegen, 2009.

Het boek bundelt studies over Ernest Claes, Wies Moens, Ferdinand Vercocke, Filip De Pillecyn, André Demedts, Ward Hermans, Blanka Gyselen en Pol Le Roy. De Vos en T'Sjoen omschrijven hen als “[m]iddelmatige schrijvers, maar die niet gespeend waren van enige onderlegdheid”, die net daarom voor deze publicatie werden geselecteerd: ze zouden interessanter onderzoeksmateriaal opleveren. (p. 18) Het moet gezegd dat dit een toch erg vaag en problematisch criterium is, omdat het weinig oog heeft voor de variabiliteit van de literaire canon en van de normen waarop die steunt. Voorts wordt dat uitgangspunt in het boek ook niet hard gemaakt.⁷

Het boek draagt een intrigerende ondertitel: ‘Culturele’ collaboratie in Vlaanderen 1933-1953. Het intrigerende ligt in de aanhalingstekens bij het woord ‘cultureel’ – waarop ik zo meteen dieper inga – en in de jaartallen. Eigenaardig genoeg krijgen die laatste in het voorwoord geen verdere toelichting. Bij 1933 zou men zich nog iets algemeen kunnen voorstellen – het is tenslotte het jaar van Hitlers machtsovername in Duitsland. Maar 1953, negen jaar na de bevrijding van België? De lezer kan slechts gissen naar de betekenis van deze einddatum.

EEN NIEUW PARADIGMA

De auteurs van het voorwoord gaan al evenmin nader in op die aanhalingstekens. Nochtans verwijzen die naar de meest vernieuwende bijdrage in dit boek over “cultureel onderhandelen in oorlogstijd”, geschreven door Marnix Beyen. (pp. 21-38) Daarin gaat Beyen uit van de vaststelling dat het in de carrières en de oeuvres van specifieke auteurs erg moeilijk is om vast te stellen welke hun precieze graad van collaboratie (van Bert Peleman bijvoorbeeld) of, aan de keerzijde daarvan, van verzet is (bij een Victor J. Brunclair). Zowel bij collaborerende schrijvers als bij wie tot het verzet wordt gerekend, komen immers kenmerken, handelingen en gedragingen voor die hen net zo goed in het andere kamp hadden kunnen situeren.⁸ Bovendien, zo kan men daaraan toevoegen, waren collaboratie en verzet ‘extreme’ posities en verkeerden velen, ook schrijvers, in de grijze middenzone daartussen.

7. Deze motivatie is strijdig met die op de achterflap, die ervan uitgaat dat over deze auteurs minder studies beschikbaar zouden zijn. Meer betwistbaar is de suggestie in het voorwoord dat meer ideologische rechtlijnigheid terug te vinden zou zijn bij “de uitschieters van de Vlaamse letteren”. (p. 18) Het is verder maar de vraag welke criteria een schrijver tot een ‘uitschieter’ maken, hoe tijdgebonden die criteria zijn en wie dan wel tot die A-categorie behoorde – of zouden Walschap, Streuvels of Timmermans dan toch zoveel hoger uittorenen boven een Claes of De Pillecyn?

8. Een eerste aanzet tot deze gedachte is terug te vinden in D. De Geest e.a., *Collaboratie of cultuur? [...]*, waarvan Beyen coauteur was. De titel van de studie relateert al de relatie tussen collaboratie en cultuur.

Ernest Claes tekent eigen werk, Brussel, 27 december 1951. [ADVN, VFA5931]

Daarom stelt Beyen een nieuw analysemodel voor, dat uitgaat van het onderhandelingsperspectief. Dat geeft de ideologische categorisering een plaats in de interactie tussen (in dit geval) schrijvers en de andere actoren met wie zij te maken kregen, en dus op de onderhandeling waarmee zij hun doelstellingen concreet vormgaven in concrete omstandigheden.

Beyens voorstel heeft het belangrijke voordeel dat het uitgaat van de noodzaak om literaire carrières – of liever: carrières van mensen die wij als schrijvers kennen – te contextualiseren en dus te historiseren. Dat is bij uitstek wat historici (moeten) doen. Zo creëert het model ook ruimte voor de concrete nuances waarvoor een antagonisme tussen goed en fout geen plaats biedt. Het grote voordeel is vooral dat de bezettingsjaren erin niet worden behandeld als een afzonderlijke, geïsoleerde en afgesloten periode, maar als een episode in een ruimer continuüm. Die continuïteit ligt in de traditie waarin veel Vlaamse schrijvers toen streefden naar een Vlaamse culturele renaissance, als collaborateur of niet, elk op hun manier, maar meestal vanuit een essentialistisch type nationalisme.⁹

De relevantie van Beyens model beperkt zich niet tot het historische onderzoek op zichzelf. Een nieuwe invalshoek op de verhouding tussen collaboratie en verzet heeft ook consequenties voor de 'geëngageerde' kijk op het verleden. Het stelt immers niet alleen het klassieke goed-fout-model ter discussie, maar ook de onderliggende tegenstelling tussen links en rechts. Wat bijvoorbeeld te denken van de modernistische fotograaf Willy Kessels? In de vroege jaren dertig werkte hij niet alleen voor het Verdinaso, maar was hij ook setfotograaf bij het draaien van de film *Misère au Borinage* (1933) van Joris Ivens en Henri Storck, waarna hij tijdens de bezetting voor meerdere collaborerende organisaties foto's leverde.¹⁰ Wat zegt dat over de aard van zijn politieke engagement? Wat is de relatie daarvan met zijn artistieke werk? Hoe valt een Brunclair, die op een tragische manier definitief aan de 'goede' kant belandde toen hij stierf in een Duits concentratiekamp, te vergelijken met een Kessels, die voor het krijgsgerecht en dus 'fout' eindigde? En wat moet het heden daarmee aanvangen, als blijkt dat nog in 1996 een tentoonstelling van Kessels' werk in Charleroi, die zijn artistieke merites wilde onderstrepen, om politiek-ideologische en zelfs morele redenen werd afgelast omdat de man nu eenmaal een veroordeelde collaborateur was?¹¹ Hoe valt, ook vanuit een hedendaags

9. De continuïteit in dit romantische streven naar een Vlaamse renaissance is groot. Het ligt mee aan de basis van het ontstaan van de Vlaamse beweging in de negentiende eeuw en werd onder meer in het zogeheten cultuurflamingantisme geïdeologiseerd. Enkele consequenties daarvan voor de literatuur en het boekwezen in Vlaanderen tijdens het interbellum worden gethematiseerd in: K. Absillis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932-1970)*, Antwerpen, 2009, pp. 25-33.

10. C. De Naeyer, *Willy Kessels, Charleroi, 1996; Geheugenverlies. Verantwoordelijkheid en collaboratie. Willy Kessels fotograaf*, Brussel, 1997.

11. *Le Soir*, 28 februari 1996.

perspectief, dat esthetische 'goed' samen te brengen met het politieke 'fout', zeker als politieke en esthetische motieven voor Kessels nauw met elkaar waren verbonden?

Het is mogelijk om de paradox af te doen als louter dubbelzinnigheid of als een bewijs van opportunisme of van een gebrek aan consequentie, zoals wel vaker gebeurt. Maar dat is een gemakkelijksoplossing. De paradox roept meer bepaald de vraag op hoe relevant het is om links en rechts te scheiden volgens criteria zoals ze vandaag worden begrepen en gehanteerd, zeker als blijkt dat de prioriteiten voor de betrokken individuen elders lagen. Dan kan het inzicht dagen dat de gehanteerde criteria misschien wel anachronistisch zijn.

Tenslotte voltrok de definitieve waterscheiding tussen links en rechts, meer bepaald tussen democratie en (al dan niet fascistisch) autoritarisme, zich pas na de Tweede Wereldoorlog. Dit was nu eenmaal de manier waarin de uitkomst van de oorlog werd geclicheerd door de overwinnaars ervan. Dat werd nog versterkt – en allicht is dat geen toeval – toen de westerse geallieerden de tegenstelling tussen democratie en dictatuur verderzetten in de daarop volgende fase van de geschiedenis, de Koude Oorlog. In de latere jaren zestig kreeg bovendien de lang in de marginaliteit gedrukte Jodenvervolging volop aandacht, die het fascisme definitief moreel discrediteerde. Dit dichotomistische model om tegen de Tweede Wereldoorlog aan te kijken was zo succesvol dat het zelfs bruikbaar bleek in het Cambodja van na de val van de Rode Khmer (1978) en in de *war on terror* van de vroege eenentwintigste eeuw.¹²

Dat lag helemaal anders in het interbellum en zelfs tijdens de oorlog, toen er vooral veel twijfels bestonden over de nochtans nog erg prille democratie, ook bij 'links'. De idee overheerste dat alleen een sterke, al dan niet autoritaire en eventueel zelfs dictatoriale staat een uitkomst kon brengen voor de politieke, economische, sociale en culturele instabiliteit die aan de democratie werd toegeschreven. Bovendien valt het naoorlogse binaire model moeilijk nog te vergelijken met het veelvoud aan internationale ideologische referenties van de jaren dertig, zeker na de Spaanse Burgeroorlog, waarin Londen, het Berlijn van Hitler, het Moskou van Stalin, het Rome van enerzijds het Vaticaan en anderzijds Mussolini, of zelfs het Parijs van het Volksfront elk hun eigen alternatief boden.

Hoe moeilijk het links-rechts-model voor de periode voor 1945 vol te houden is, illustreert de 'postactivistische' en modernistische subcultuur in het Vlaanderen van meteen na de Eerste Wereldoorlog. Die wordt nog altijd geregeld als progressief aangemerkt, onder meer omdat de Clarté-groepen ertoe kunnen worden gerekend, die mee aan de basis lagen van de stichting van de communistische partij. Maar tot die 'ambiance' (want veel meer was dat niet) behoorden ook tal van figuren die even later zouden opduiken in autoritair-rechtse organisaties en

12. M. Reynebeau, *Het nut [...]*, p. 222.

in de collaboratie. Een paradox? Niet helemaal. Binnen die subcultuur overheerste vooral de heterogeniteit, waarin het bindmiddel veeleer ging over waar men tegen was dan over wat daarvoor in de plaats moest komen. De weinig geprononceerde consensus beperkte zich tot een radicale afkeer voor het bestaande bestel en zijn (burgerlijke, Franstalige, kapitalistische, katholieke, Belgische) establishment. Daartegenover stond een al even weinig concrete, maar in alle geval radicale, en zelfs op revolutionaire verandering gerichte utopie, die dat bestel definitief wilde wegvegen. De nadruk lag veel meer op de noodzaak van een ingrijpende verandering dan op wat daarvan het resultaat zou moeten zijn.

In dat utopische verlangen tekenen zich echter wel convergenties af die de paradox helpen op te lossen. In de jaren dertig hadden het communisme en het fascisme dat niet noodzakelijk zeer democratisch bewogen revolutionaire streven met elkaar gemeen. Een andere convergentie is merkbaar in de gedroomde structuur van de revolutionaire beweging. De meeste Vlaamse schrijvers rekenden zich als cultuurflamingantische 'volksopvoeders' tot de elite van het te emanciperen volk, in een hiërarchisch model dat in zijn structuur weinig verschilt van wat bij extreemlinks de 'revolutionaire voorhoede', bij extreemrechts de 'aristocratische elite' en in de modernistische kunst de 'avant-garde' heet. De fundamentele tegenstelling van die tijd is er dus maar ten dele een tussen links en rechts, maar vooral die tussen enerzijds revolutie en anderzijds pragmatisme en reformisme.¹³ De schijnbare paradox van het interbellum is veelal een effect van de ambivalentie van de moderniteit.¹⁴

KERK TUSSEN IDEOLOGIE EN MACHT

Vreemd genoeg is, behalve in de bijdrage van Marnix Beyen, van een zoektocht naar een nieuw, meer bevredigend onderzoeksparadigma niet bijster veel te merken in het boek *Verbrande schrijvers*, al reflecteert het Beyens voorstel tot in zijn ondertitel. Het eigen accent dat de inleiders Lukas De Vos en Yves T'Sjoen willen leggen, ligt elders en is uitdrukkelijk ideologisch. Op een opmerkelijk heftige toon willen ze onderstrepen dat de flamingantische collaboratie, net als elk extreemrechts engagement, wel degelijk op een meer complexe ideologische basis berust dan sommigen wel eens aannemen. Dat is een correcte, maar toch niet zeer nieuwe gedachte, gelet op het historisch onderzoek waarin het, in de Vlaamse casus, niet ontbreekt aan studies over het Nieuwe Orde-denken.

13. M. Reynebeau, *Het besef om de ijdelheid. Paul van Ostaijen en de postactivistische subcultuur*, in: G. Buelens e.a. (red.), *De trust [...]*, pp. 93-100.

14. Zie bv. voor Joris Van Severen: E. Spinoy, *Tussen moderniteit en reactionair catholicisme*, in: *Dietsche Warande & Belfort*, jg. 140, 1995, nr. 6, pp. 700-714.

Ergers is dat De Vos en T'Sjoen daar in hun voorwoord zelf niet veel van terechtbrengen. Net een kritische beschouwing over de concrete ideologische invulling van die Vlaamse casus blijft in dit boek achterwege. Het voorwoord oogt trouwens in het algemeen erg problematisch. Het is springerig en onevenwichtig gestructureerd en daardoor weinig helder, onder meer omdat het te weinig het onderscheid maakt tussen hoofd- en bijzaken en mede als gevolg daarvan betwistbare accenten legt en dito perspectieven hanteert, met nodeloze uitweidingen die soms zelfs tegen het anachronisme aanschurken. Het getuigt vooral van meer stelligheid dan van een diep inzicht in de geschiedenis van het interbellum en van de bezettingsjaren. Dat er feitelijke detailfouten in staan¹⁵ of dat namen verkeerd worden gespeld¹⁶ zou niet zo erg zijn – een lapsus is snel gemaakt – als dat niet net symptomatisch was voor dat algemenere gebrek aan inzicht.

De Vos en T'Sjoen willen een eigen accent leggen door aandacht te vragen voor de rol van de veranderingen in de Belgische kerk tijdens het interbellum. Ze tonen zich vooral geïntrigeerd door de 'Kristus-Koning'-gedachte, al wekken ze niet de indruk dat ze de draagwijdte ervan correct kunnen inschatten, noch inhoudelijk, noch in zijn historische context. Ze lijken zelfs niet te beseffen dat het Rex van Léon Degrelle – een door de kerk in 1937 veroordeelde dissidentie – daar tot in zijn naam een directe uitloper van was. Het begrip heeft trouwens ook de schrijver van de flaptekst in verwarring gebracht, want die stelt, bij wijze van *teaser*, de vraag wat de rol was van “kerk en koning” in de collaboratie. Voor wie bij het lezen daarvan meteen zou denken aan koning Leopold III: nee, over hem valt geen woord.

Meer nog, in de niet ondubbelzinnige titel van het voorwoord, “*Voor mijter en heerd. Kiezen in zwarte tijden: Kristus-Koning of collaboratie*”, lijkt het alsof het kerkelijke corporatisme en het integraal-katholicisme konden gelden als een alternatief voor de collaboratie. Maar ook dat is een gedachte die niet echt verder wordt geëxploreerd.¹⁷ Curieus daarbij is vooral dat deze 'nieuwe' visie op de ideologische bronnen van de collaboratie allerminst wordt geadstrueerd in de bijdragen die in de bundel zijn opgenomen. Maar dat kan ook moeilijk anders. Dat ligt niet alleen aan de aard van deze bijdragen, die doorgaans kleine, louter beschrijvende, hoewel daarom meestal niet minder waardevolle monografietjes zijn. Het ligt vooral aan het eigenlijk allerminst originele en, door zijn gebrek aan

15. Zo stellen De Vos en T'Sjoen dat het katholiek lager onderwijs in 1937 “voor het eerst meer leerlingen dan het rijksonderwijs” telde (p. 12). Ze bedoelden vast: meer dan het gemeentelijk onderwijs, wat, zeker historisch en ideologisch, een groot verschil uitmaakt (K. De Clerck e.a., *Dag meester, goedemorgen zuster, goedemiddag juffrouw. Facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*, Tielt, 1984, p. 41).

16. Bijvoorbeeld die van Jef Van Bilsen. (p. 7)

17. De gesuggereerde tegenstelling is bovendien allerminst sluitend en daarom weinig relevant, omdat ze de collaboratie als politieke praktijk stelt tegenover 'Christus Koning' als een religieus en ideologisch beginsel.

Ward Hermans, s.d. [ADV, VFA3710]

degelijke achtergrondinformatie, verwarrende en soms zelfs incoherente betoog dat daarover in de inleiding wordt ontwikkeld.

Het voorwoord wijst op de convergentie van diverse ideologische bronnen van de collaboratie, maar daar valt weinig nieuws uit te leren. Dat geldt evenzeer voor de vaststelling dat die bronnen wel eens met elkaar in conflict kwamen, met name toen de katholieke belangen niet met die van de nazi's te rijmen vielen. Dat was net de aanleiding voor de pauselijke encycliciek *Mit Brennender Sorge* (1937). Iets analogoos maakte tijdens de bezetting in België een eind aan de Unie van Hand- en Geestesarbeiders, omdat onder andere de christelijke vakbond het plan om de vakbondskassen binnen de eenheidsvakbond te centraliseren afwees, omdat ze zo onder exclusief Duitse controle dreigden te komen. En dat het antidemocratische antibelgicisme groeide uit het besef dat dit de enige weg was waarlangs het Vlaams-nationalisme de politieke heerschappij kon verwerven, geldt eerder voor het vnv dan, zoals De Vos en T'Sjoen suggereren, voor de Frontpartij een decennium eerder. (p. 11)

De inleiders deden trouwens niet veel moeite om zich grondig te documenteren over het nieuwe, ideologische accent dat ze willen leggen. Veel bronnen lijken lukraak, indirect of tweedehands te zijn verzameld, hoewel het niet ontbreekt aan gedegen, systematische studies, onder meer De Wevers proefschrift. Aangezien de inleiding zo uitdrukkelijk aandacht vraagt voor de ideologie, is het ronduit een zwaktebod dat De Vos en T'Sjoen de ideologische bronnen van de collaboratie – dan nog weinig precies¹⁸ – resumeren aan de hand van een samenvatting daarvan in een licentieverhandeling over de Europese gedachte in de vooroorlogse periode. (pp. 10-11) Idem om de groei van de “*steunorganisaties*” (sic) van de katholieke zuil te beschrijven met een parafrase van een uiteenzetting over de katholieke literaire infrastructuur in een studie over prozaopvattingen tijdens het interbellum. (p. 12) Het geldt zelfs voor de sneer die Willem Elsschot aan het eind mag incasseren (p. 19): die steunt op een door de kritiek sceptisch ontvangen boek en negeert vooral een recentere, veel meer genuanceerde studie.¹⁹

Ideologische rigiditeit is in de brede Vlaamse beweging trouwens een relatief, want nogal abstract beginsel – daarom is het ook zo'n brede beweging. Het valt moeilijk te ontkennen dat sommige principes daarin minder steunden op beginselvastheid dan op vage en daarom soepel hanteerbare opvattingen van vooral essentialistisch-romantische snit, waarmee het in de praktijk mogelijk was om er veel wegen mee uit te gaan. Dat bleek bijvoorbeeld in de pragmatiek waarmee Joris

18. Het is bijvoorbeeld niet erg nauwkeurig om de Frontpartij als “*activistisch*” te omschrijven. (p. 10)

19. M. De Ridder, *Aan Borms. Willem Elsschot, een politiek schrijver*, Antwerpen-Amsterdam, 2007, pp. 40-41.

Van Severen zijn Verdinaso een 'nieuwe marsrichting' liet uitgaan of waarmee het vnv tot het einde van de oorlog bleef collaboreren met de Duitse bezetter. Carrières waarin De Vos en T'Sjoen een "omslag" menen vast te stellen die ze "spectaculair" moeten noemen (p. 7), vertonen daarom toch een meer verklaarbare, want door pragmatiek ingegeven ontwikkeling dan op het eerste gezicht zou lijken, zoals verderop in het boek trouwens blijkt in een bijdrage over Pol Le Roy.

Fundamenteler is de vaststelling dat De Vos en T'Sjoen al bij al toch minder in ideologie dan in feitelijke machtsprocessen zijn geïnteresseerd. Ze zien meer bepaald een parallel in de ontwikkeling van enerzijds de kerkelijke macht en anderzijds de ontwikkeling van, breed geformuleerd, extreemrechts. Maar ook hier speelt hun gebrekkige historische voorkennis hen lelijk parten. Dat komt vooral doordat ze geen goed inzicht hebben in de specificiteit van de Katholieke Actie tijdens het interbellum. Het voorstellen alsof de katholieke zuil pas in de jaren dertig tot stand kwam, naar een "twintig jaar eerder" ontstaan socialistisch model (p. 12), dan nog alleen onder impuls van de Katholieke Actie, is kortweg onjuist. De zuil was al van in de negentiende eeuw in opbouw als een parallelle, 'vrije' structuur, en in zekere zin zelfs al veel eerder.

Betwistbaar is de suggestie daarbij dat de Katholieke Actie en de Offensief-beweging van de jaren dertig zouden getuigen van de sterkte van de katholieke kerk als instituut. Het is aannemelijker om precies het tegendeel te veronderstellen. Het ging hier om een poging tot 'herkerstening' (de term alleen wijst daar al op) van de samenleving, die was ingegeven door het gevoel dat de kerk in het defensief was gedrukt. De katholieke leiders beseften dat ze steeds meer de controle over hun kudde dreigden te verliezen. De katholieke bevolking liet zich niet langer uitsluitend leiden door de kerkelijke geboden en verboden, onder meer omdat ze zich steeds gevoeliger toonde voor de verleidingen van de in omvang sterk toenevende commerciële en dus niet ideologisch gecontroleerde cultuur, zoals de film.²⁰ Bovendien was het in de jaren dertig niet langer vanzelfsprekend dat gelovigen alleen voor de katholieke partij zouden stemmen, zoals het electorale succes van Rex en het vnv bewezen.

Voorts was de katholieke wereld, zeker in zijn ideologische dimensies, veel minder een monoliet dan De Vos en T'Sjoen lijken te veronderstellen. En het getuigt beslist van overmoed als de auteurs denken dat ze aan enkele paragrafen en een paar, zo te zien lukraak gekozen citaten genoeg hebben om terloops ook nog eventjes de wel erg complexe en al decennia aanslepende controverse rond de houding van paus Pius XII tegenover de Jodenvervolging te kunnen beslechten.

20. Paus Pius XI schoof de idee 'Christus, Koning van het Heelal' vanaf 1925 net naar voren om te proberen de secularisering van de samenleving te stuiten.

Waarbij het verder ook nog de vraag is of dit boek en deze inleiding wel de juiste plek zijn om dit te willen doen.

EEN NIEUWE LEGITIMATIE?

Ik ga op dit alles uitgebreid in vanwege de intrigerende discrepantie tussen de stelligheid van het voorwoord en het gebrek aan feitelijke accuraatheid ervan. Waar zijn De Vos en T'Sjoen dan precies op uit? Kennelijk willen ze toch met enige zin voor urgentie een eigen visie doordrukken, die ingaat tegen bestaande opvattingen. Tekenend voor zowel die urgentie als voor hun boodschap is dat ze een curieus novum verzinnen wanneer ze de lezer plots, verwijzend naar 1943, kennis laten maken met "*de links-Vlaamse beweging*" (p. 6), alsof het hier om een gestructureerde organisatie met die naam ging. Bij nader toezien, blijken ze daar gewoon enkele "*Vlaamsgezinde*" communisten mee te bedoelen. Ze laten helaas na om daarbij in te gaan op de ideologische, politieke en mentale evoluties van de jaren dertig die er bijvoorbeeld de Communistische Partij van België (KPB) toen toe brachten om haar Vlaamse vleugel een graad van autonomie te bezorgen en haar weekblad *De Roode Vaan* te herdopen tot *Het Vlaamsche Volk*. Het waren dezelfde evoluties die de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP) inspireerden om eigen 11-julievieringen te organiseren of die al een prille culturele autonomie in België introduceerden. Het klinkt dan ook wat arrogant wanneer De Vos en T'Sjoen dat nieuwe begrip becommentariëren met de bewering: "*Het is een episode die graag vergeten wordt, maar er was wel degelijk een Vlaamsgezind links verzet*". Maar behalve met een vage verwijzing naar Aloïs Gerlo²¹ ontwikkelen ze ook deze gedachte niet verder.²²

De Vos en T'Sjoen lijken te willen suggereren – ik moet het vanwege die vaagheid wat omslachtig formuleren – dat het verzet geen monopolie was van Belgische patriotten of tegenstanders van het collaborerende Vlaams-nationalisme. Ook dat is niet echt een schokkende onthulling. Het is al langer bekend dat het verzet al evenmin het monopolie was van links, van democraten of van antifascisten, zoals blijkt uit de houding van sommige militanten van het Verdinaso of van delen van

21. Volgens De Vos en T'Sjoen ageerde Gerlo na de oorlog "*in dezelfde richting*" bij *Front*, een tijdens de bezetting gesticht verzetsblad dat onder communistische invloed stond. Die stelling wordt niet nader beargumenteerd en lijkt eerder uit te gaan van de ideologische evolutie die Gerlo enkele decennia later onderging. Nochtans hadden andere figuren de stelling over een naoorlogse continuïteit met meer overtuigingskracht kunnen illustreren. (cf. B. Van Hoorick, *In tegenstroom. Herinneringen 1919-1956*, Gent, 1983) Voorts verdiende de beschrijving van deze evolutie een nadere situering in de context van de communistische geschiedenis. (cf. J. Gotovitch, *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Brussel, 1992)

22. Het historische moment waarop De Vos en T'Sjoen deze 'beweging' ter sprake brengen, loopt merkwaardig parallel met de manier waarop de gewezen communistische leider Jef Turf in 1999 in het 'linkse Vlaams-nationale maandblad' *Meervoud* een cruciale omslag in het natiedenken van de KPB situeerde (http://www.meervoud.org/index.php?blz=artikel&nummer_id=45&artikel_id=2).

het Belgisch-patriottische verzet. Maar een boek over collaborerende schrijvers is niet echt de geschikte plaats om een discussie over de politieke oriëntering van het verzet te starten. Daarom dringt zich een andere vraag op: was het dan de bedoeling van De Vos en T'Sjoen om, zoals sinds de jaren 1990 wel vaker is gebeurd,²³ een deel van de Vlaams-nationalistische traditie te rehabiliteren?

Hoe dan ook zet het historiografische debat daarmee een stap terug. Door te willen benadrukken dat er ook 'links' verzet van flamingantische signatuur bestond, kiezen De Vos en T'Sjoen opnieuw voor het oude, al snel moralistisch gekleurde antagonisme tussen links en rechts en voor de achterhaalde schema's van verzet versus collaboratie of van Belgisch patriottisme versus flamingantisme. En door suggesties over episodes die "*graag vergeten*" zouden worden, kiezen ze evenzeer voor de onbeargumenteerde polemische benadering. Want daarmee stellen ze, zonder daar bronnen voor aan te halen, dat dit 'vergeten' berust op oneigenlijke redenen, vanwege niet-wetenschappelijke, maar politieke of ideologische motieven, en voorts dat daar een bewuste, haast kwaadwillige manipulatie achter schuilgaat – het 'vergeten' zou immers 'graag' zijn gebeurd. De achterflap van het boek stelt het nog duidelijker: daar wordt de retorisch klinkende vraag gesteld of die "*schrijvers uit de tweede lijn*" die in het boek worden behandeld vandaag niet meer tot de literaire canon behoren "*omdat ze 'verkeerd' gekozen hadden*".

Op zichzelf is dat allemaal niet erg, integendeel. Nieuwe visies keren zich tegen oude inzichten en krijgen daardoor vanzelf al een polemische toon. Het probleem is alleen dat het bij deze aanzet blijft en de nieuwe inzichten meestal slechts worden gesuggereerd en dat er weinig of geen argumenten worden voor aangedragen, wat erg ongewoon is voor een publicatie met duidelijke academische intenties.²⁴

Hoewel, twee medewerkers gaan wel verder in op de polemische suggesties in het voorwoord. De eerste is Mark Holthof, die in een bijdrage over André Demedts stelt dat deze schrijver "*te weinig gelezen wordt*" (p. 140) – waarmee ook hij de canon dus ter discussie stelt. Dat 'te weinig' heeft een normatief karakter, waarbij het maar de vraag is waarop dat precies kan slaan. Gaat het over Demedts' gehele oeuvre of over de in de bijdrage behandelde romancyclus *De eer van ons volk* (1973-1978)? Over die cyclus kan het wie hem heeft gelezen toch niet zijn ontgaan dat die in een bijzonder krukkige taal is gesteld, wat alvast niet bevorderlijk is om

23. M. Reynebeau, *Het nut [...]*, pp. 211-231.

24. De suggestie over een bewuste miskening in de canon om ideologische redenen wordt in het boek zelf alvast enkele keren tegengesproken. Zo vindt mederedacteur Ludo Stynen het in zijn bijdrage over Filip De Pillecyn "*vreemd*" dat, anders dan hijzelf, zo weinig hedendaagse lezers last hebben van "*plaatsvervangende gêne*" bij de lectuur van De Pillecyns boek *Face au mur* uit 1962. (p. 130) Blanka Gyselen bleek in 1951 zelfs al van staatssteun te kunnen genieten voor haar literaire werk. (p. 177)

André Demedts, februari 1949. [ADVN, VFA5926]

een plaats in de canon te verwerven. Belangrijker is de vraag waarom Holthof vindt dat Demedts vandaag nog een ruimer publiek verdient: om literair-historische of om strikt inhoudelijke redenen, met name *“de dwingende genetische en intellectuele eis tot continuïteit van Vlaanderen doorheen de generaties”*? (p. 141)

Ronduit bedenkelijk is echter de bijdrage van Tony Meesdom over Ward Hermans, waarvan de ondertitel Hermans niet preciezer kan omschrijven dan als *“een interessant geval”*. Interessant, ongetwijfeld, maar waarom? Vanuit welk oogpunt? En voor wie? Lijkt deze tekst Hermans' ideologische ontwikkeling te willen onderzoeken, om een niet nader toegelichte reden laat Meesdom na om daarvoor de meest voor de hand liggende bron te consulteren: 's mans talrijke ideologische geschriften. Hij beperkt zich tot enkele commentaren bij een paar titels daarvan. Meesdom neemt zich dan maar voor om het te houden bij *“de neerslag daarvan in zijn literair werk”*. (p. 148) Maar zelfs dat is een te flatterende voorstelling van zaken, aangezien Meesdom niet verder komt dan een parafrase van Hermans' in 1962 gepubliceerde autobiografische roman *Jan van Gent*.²⁵

Een dergelijke, ruim een kwarteeuw na de feiten uitgegeven tekst kan alleen maar met *hindsight* zijn geschreven en dreigt al dan niet bewust een sterk legitimerend karakter te hebben.²⁶ Hier zou op zijn minst een nauwgezette historische kritiek op zijn plaats zijn. Maar Meesdom heeft weinig last van wetenschappelijke scrupules,²⁷ zoals al uit de opzet van zijn tekst was gebleken. Betekenisvol is het belang dat hij hecht aan Hermans' stelling dat de flamingantische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog te verklaren is als een reactie op wat Meesdom omschrijft als de *“op zijn zachtst gezegd onmenselijke behandeling”* (sic. p. 147) van de Vlaamse soldaten in het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog. Lijkt Meesdom die verklaring eerst nog wat overdreven te vinden (p. 152), even later stelt hij daar toch over: *“Niet eens een onlogische, noch ouderwetse gedachte, wel integendeel. Kort gezegd stelt Hermans dat de discriminatie van de Vlamingen door de Belgische Staat onherroepelijk leidt tot incivismisme en opstandig gedrag. Waar hebben we dat nog gehoord?”* (p. 153)

Daarmee verzeilt Meesdom in een niet langer wetenschappelijk, maar politiek debat, dat met historiografie niet veel meer te maken heeft. Dat blijkt trouwens al uit de eerste zin van Meesdoms bijdrage, waarvan de quasibadinerende

25. Ook in dit geval zou, opnieuw zonder enige argumentatie, sprake zijn van een politiek gemotiveerde manipulatie van de canon, meer bepaald van een *“zedig stilzwijgen van de toenmalige usual suspects binnen de Vlaamse literaire kritiek”* over dit boek. (p. 150)

26. De keuze voor dit werk is voorts strijdig met het in de inleiding geformuleerde principe om in het boek alle naoorlogse *“verantwoordingen en pleidooien pro domo”* te weren. (p. 19)

27. Dat Meesdom de naam van Joris Van Severen consequent verkeerd spelt (pp. 144, 146) of onwetend is over het verschil tussen het activisme en de Frontbeweging (p. 147), belooft al weinig goeds over zijn beheersing van de literatuur ter zake. Dat de samenstellers van het boek dit niet hebben gecorrigeerd, is al even bedenkelijk.

toon overigens erg ongewoon is voor een academische publicatie. Meesdom zoekt uitdrukkelijk de polemiek met wat hij *“de links-Belgicistische lezing”* van de geschiedenis noemt en neemt daarbij de historica Sophie De Schaepdrijver op de korrel. Zij zou volgens Meesdom in haar bekende boek *De Grootte Oorlog* beweren dat er qua taaldiscriminatie in het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog *“geen vuiltje aan de lucht was”*, al geeft hij daar geen precieze paginaverwijzing voor aan. (p. 151) Wie de moeite doet om het op te zoeken, zal leren dat De Schaepdrijver toch uitdrukkelijk melding van *“de botte eentaligheid van het Belgische leger, die onuitroeibaar leek, en des te schandelijker was daar de meerderheid van de soldaten aan het front Vlamingen waren”* maakt.²⁸ Alvast voor deze passage is ‘geen vuiltje aan de lucht’ dus niet bepaald een adequate samenvatting.

De manier waarop Meesdom De Schaepdrijver ‘citeert’ is dus zonder meer misleidend. Dat deze misleiding ongetwijfeld is ingegeven door zowel onwetendheid als polemische drift, illustreert eens te meer dat Meesdom niet door wetenschappelijke maar louter door politieke intenties wordt gedreven.²⁹ Zijn betoog is duidelijk bedoeld als een requisitoir tegen de Belgische staat en misschien wel als een pleidooi voor een hedendaags ‘incivisme’, waarvoor een andere ‘lezing’ van de geschiedenis de geïdeologiseerde en moraliserende historische argumenten moet aandragen.

Inderdaad, zoals Meesdom stelt: *“[w]aar hebben we dat nog gehoord?”* Wie wel eens sommige Vlaamse internetblogs of lezerscommentaren op Vlaamse nieuwssites leest, herkent de toon en de strekking ervan meteen. Het is die van een militant antibelgicisme, dat zich inspireert op een lange geschiedenis van taal- en sociale discriminatie van Vlamingen door de Belgische staat en dat daaraan een virulent (neo-)Vlaams-nationalistisch discours ontleent.³⁰ Dat toont zich bij Meesdom al in de allereerste zin van zijn bijdrage, waarin hij de oorlogstijd duidt als: *“[l]ang geleden, toen collaboreren nog voornamelijk het prerogatief was van rechts”*. (p. 143) De suggestie is duidelijk: tegenwoordig is het ‘links’ dat – vast uit ‘politieke correctheid’ – collaboreert, meer bepaald met het Belgische establishment, een gedachte die bijvoorbeeld een term als ‘regimepers’ heeft opgeleverd, waarmee bedoeld wordt dat de *mainstream* media al evenzeer met dat establishment ‘collaboreren’.

28. S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam-Antwerpen, 1997, p. 189.

29. Zo maakt Meesdom ook herhaaldelijk melding van wat hij de *“piottenpakkers”* noemt, die met harde hand en zelfs met (buitenwettelijke?) executies deserteurs uit het Belgische frontleger vervolgden. Daarvoor verwijst hij niet naar enige literatuur ter zake, laat staan naar (meestal veel ergere) gevallen van desertie en muiterij in andere legers, maar uitsluitend naar een vage getuigenis van zijn eigen grootmoeder. (p. 152) De kwestie is voor hem dan ook alleen dienstig als argument *à charge* van de toenmalige Belgische legerleiding en van België in het algemeen.

30. Ik suggereer hier het bestaan van een neo-nationalisme, omdat het zich aftekent in kringen buiten het klassieke Vlaams-nationalisme.

En daarmee is de moraal, als substituut voor de historische argumentatie, helemaal terug, alweer in een dichotomistische context, waarbij deze keer al wie niet het (neo-)Vlaams-nationalisme aankleeft, historici inbegrepen, in een 'Belgicistisch' kamp wordt gestopt. De moraal keert bovendien terug in een merkwaardige omkering. Terwijl de collaboratie van de Vlaamse beweging tijdens de Tweede Wereldoorlog door haar tegenstanders lang als een 'bewijs' voor het intrinsieke 'fout'-zijn van die beweging werd ingeroepen,³¹ gebruikt Meesdom wat hij aanziet als hedendaagse collaboratie als een argument om 'Belgicistische' opposanten als Sophie De Schaepdrijver niet wetenschappelijk tegen te spreken, maar moreel te discreditieren. De term 'collaboratie' wordt hier een omgekeerd verwijt. Als het tenminste, zoals blijkt wanneer daarbij de misleiding niet wordt geschuwd, al niet louter om stemmingmakerij gaat.

Even averechts gaat Meesdom om met de democratie. Hij verklaart het begrip zelfs historisch irrelevant wanneer hij stelt: *"Een democraat was Hermans allerminst, maar dat was niemand in die tijd, de Belgische regering al evenmin"*. (p. 144) Begrijp: niemand hoeft Hermans zijn antidemocratische opvattingen kwalijk te nemen, die waren 'normaal'. Maar zonder de minste bronverwijzing stellen dat *"in die tijd"* – wanneer? – *"niemand"* democraat was, gaat wel erg kort door de bocht. En er valt ongetwijfeld veel te zeggen over het gebrek aan democratische bezieling bij het Belgische establishment in 1940,³² maar dan is een loutere verwijzing naar de arrestaties (en de zogeheten spooktreinen) van mei 1940 wel erg dunnetjes.³³ Maar niettemin is daarmee andermaal de toon gezet: een staat met zo'n bedenkelijk verleden, is zelf schuldig aan het 'incivisme en opstandig gedrag' die hij oproept, desnoods met terugwerkende kracht, en kan zich daarom ook in het heden niet op enige vorm van legitimiteit beroepen. QED.

REVISIONISME

Voortschrijdend inzicht in de wetenschap en in de historiografie is onmogelijk zonder dat bestaande overtuigingen voortdurend opnieuw worden geëvalueerd en ter discussie gesteld. Die noodzakelijke praktijk getuigt van wat nog het best kan worden omschreven als een ingesteldheid tot revisionisme. Helaas hebben

31. Een klassieker in het genre is de omschrijving van de flaminganten door Jacques Brel in het liedje 'Les F...' (1977): *"Nazis durant les guerres et catholiques entre elles"*.

32. Cf. N. Wouters, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006.

33. Zelfs in dit geval – een klassiek argument van de apologeten van de collaboratie – maakt Meesdom er eerder een moralistische sneer dan een beargumenteerd historisch inzicht van. Uit slordigheid verknoeit hij daarbij zelfs zijn eigen argument. Hij zoekt het vermeende ondemocratische karakter van de Belgische regering in dit geval namelijk in het feit dat het hier ging om arrestaties *"zonder vorm van proces"*. (p. 144) Nochtans is het zelfs in een democratische rechtsstaat allerminst ongebruikelijk dat mensen worden gearresteerd en zelfs preventief worden opgesloten vooraleer ze in een proces worden veroordeeld.

de ontkenkers van de Jodenvervolging die term een kwalijke naam gegeven, al is dat nog geen reden om hem op te geven, aangezien zij in de meeste gevallen niet meer dan negationisten zijn.

Ogenschijnlijk behoort het boek *Verbrande schrijvers* wel degelijk tot het academische genre, gelet op de aard van de uitgeverij, de kwalificaties van de meeste medewerkers of de aard van de meeste bijdragen. In dat genre hadden Lukas De Vos en Yves T'Sjoen, gelet op hun voorwoord en de keuze van sommige medewerkers,³⁴ duidelijk een revisionistische intentie, wat in principe alleen maar lovenswaardig is. Maar het wordt erg moeilijk om de noodzakelijke discussie aan te gaan wanneer het revisionistische betoog, zoals in dit geval, getuigt van een opvallend gebrek aan feitenkennis. Het debat kan tenslotte maar vruchtbaar zijn wanneer het de discussie aangaat met die bestaande inzichten en overtuigingen en dus met de bestaande literatuur daarover, teneinde argumenten en tegenargumenten te confronteren. *Verbrande schrijvers* schiet daarin schromelijk te kort, toch in het voorwoord en zeker in de bijdrage van Tony Meesdom. Op die momenten valt het boek terug in de oude kwalen van de historiografie over de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals dichotomisme, moralisme, politieke vooringenomenheid, tot misleiding toe. Daarin schuilt wel een bijzonder tragische ironie, aangezien een bijdrage als die van Marnix Beyen net wel degelijk een bijzonder nuttig voorstel formuleert om die kwalen te bestrijden.

Met de bijdragen waaraan ik hier vooral aandacht heb besteed, dreigen het interbellum en de bezettingsjaren evenwel opnieuw een strijdperk te worden in de zoektocht naar hedendaagse politieke legitimaties. Het staat iedereen vanzelfsprekend vrij om dat te doen, maar dat heeft, toch in dit boek, niets meer – of in alle geval: nog niets – te maken met enige wetenschappelijke ambitie.

Marc Reynebeau (°1956) is licentiaat geschiedenis en is redacteur van de krant *De Standaard*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over o.m. de hedendaagse geschiedenis van Vlaanderen en België (zoals *Een geschiedenis van België*, 2003) en over het gebruik van de geschiedenis (*Het nut van het verleden*, 2006).

34. Hierbij stelt zich overigens de vraag waarom de derde redacteur van het boek, Ludo Stynen, anders dan gebruikelijk, de inleiding niet mee heeft ondertekend.